

Teodozja Rittel

CNOTY i NIECNOTY

w wierszowanych tekstach E. Drużbackiej.

Problem wartościowań

Wprowadzenie w problem wartościowań

Wykładnikami językowymi wartościowania w tekście literackim E. Drużbackiej jest: leksyka – charakter wartościowań niezależny od kontekstu typu: *pokora – pycha* (Arkadia 12, w. 13–15 i KE III, 17); semantyka – charakter wartościowań zależny od kontekstu typu: *bogaty* (Arkadia 7, w. 26–28 i Arkadia 12, w. 13–15); pragmatyka – charakter wartościowań ustabilizowany, zależny od użytkowników danego języka typu: *blogosławieństwo* (Arkadia 13, w. 33–34) oraz metaforyka – charakter wartościowania obrazowy, idiolektalny z możliwością przekształcania wzorów ustabilizowanych typu: *sucha dusza* (Arkadia 6, w. 18). Samo wartościowanie może mieć nacechowanie pozytywne lub negatywne, albo być otwarte na inne wartości, jak np. *cierpienie*, gdzie wartości odczuciowe są odnoszone (otwarte) do wartości metafizycznych (Hi I, 2).

Przedmiotem wartościowania może być, np. człowiek: (1) JA – jako istota fizyczna (moje *ciało* i to, co służy mojemu ciału), (2) JA – jako istota psychiczna (mój *umysł* i to, co służy mojemu umysłowi), (3) JA – jako istota wobec Boga (moja *wiara* i to, co służy mojej wierze), (4) JA – wobec ludzi (i mój stosunek do *innych*), (5) JA – wobec rzeczy (i mój stosunek do *rzeczy*), (6) JA – wobec natury (i mój stosunek do *natury*)¹, por. np. połączenie znaczeń (1) i (2): *Mówiąc powtórnie, stań na imię Boże / Duch chce, ciało mdłe, gonić cie nie może* (Bobrz, 137, w. 5–10).

Wartościowany może być też Bóg: (1) BÓG – jako istota transcendentna (*twórca świata*), (2) BÓG – jako istota oceniająca człowieka (swoje *dzieło*), (3)

¹ A. Markowski, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. I–II, Wrocław 1992, i L.A. Jankowiak, *Klasyfikacja znaczeniowa derywatów od leksemów prasłowiańskich we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, Poznańskie Studia Polonistyczne, 1998, V (XXV), s. 7–35. Por. też T. Rittel, *Wartościowanie człowieka w tekstach Elżbiety Drużbackiej*, [w:] *Studia Językoznawcze dar przyjaciół i uczniów dla Zofii Kurzowej*, Kraków 2001, s. 275–287, pod red. Z. Cygal-Krupowej oraz tejże: *„Wierszowany dydaktyzm” Elżbiety Drużbackiej. Metafora aksjologiczna*, [w:] *Studia z historii języka polskiego i stylistyki historycznej*, pod red. C. Kosyła, Lublin 2001, s. 175–187. Jest to interpretacja językowo-kulturowa przywoływanych metafor oraz ich idiolektalnych przekształceń i wariantów.

BÓG – jako istota oceniająca naturę (swoje *działło*), (4) BÓG – jako istota oceniająca rzeczy i zjawiska (swoje *działło*), (5) BÓG – jako istota oceniająca wszystko, co stworzył², por. połączenie znaczeń (2) i (5): *Do tegoś Stwórce przywiódl, że jawnie narzeka, / Żal mi, żem stworzył sobie podobnego człeka* (Zał II, s. 61, w. 23–24); *A Bóg widział, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre* (Gen 1, 31).

Wartości zaś mogą być porządkowane w ten sposób, że w obrębie DOBREGO rozważane są cnoty, a w obrębie ZŁEGO – wady (*niecnoty*). Inną możliwość tworzy przeciwstawianie lub łączenie *cnoty* i *wady*, np. *zła i dobra, prawdy i pochlebstwa, pochlebstwa i hipokryzji, skromności i prostoty*, itd., por. *Nie natrze pycha, gdzie mieszka pokora* (Rkp, s. 113, w. 1).

Wartości mogą więc być łączone w obrębie tej samej kategorii i centrum pojęciowego, lub przeciwstawiane, albo też otwarte na inne wartości. Określenia *cnoty* i *wady* są antonimami, dlatego trzeba je oba wprowadzić do opisu wartościowania w tekstach.

U Elżbiety Drużbackiej w *Arkadii* CNOTA i NIECNOTA³ tworzą następujące konteksty: Bo *cnoty z niecnotami* godzić się nie mogą 6,1. Tam *cnota* nic *nie waży*, *poćciwość* nie płaci 6,19, *Statek cnoty* w estymie ‘w poważaniu’, *wesołość* nie płocza 8 v 23, Gdy jej poprzysiężony Astyon przysądzon / *Dla cnot trwałych* 52 v 2d, *Pobożność* z nią mieszkała, *cnoty* jej *służyły* 25, 28–29.

„Cnotami” nazywa Drużbacka w *Arkadii* różne *przymioty chwalebne*. Wymienimy niektóre z nich: *poćciwość* 6,19, *prostota arkadyjska* 7,21, *szczerłość* 7,7d, *roztropność* 7,4d, *niewinność* 7 v 8, *skromność* 8 v 5, *wstyd niewieści* 8 v 6, *grzeczność* 8 v 11, *wesołość nie płoczą* 8 v 23, a także *pobożność* 63 v 11–12, *prawdę* 7,11d i „cnoty” określone jako *modestya* ‘skromność, grzeczność’ 7 v 24 i *estyma* ‘cześć, szanowanie, poważanie’ 8 v 23. Te ostatnie terminy są dziś w języku polskim rzadko używane. Jako antywartości wymienia Drużbacka w *Arkadii* m.in. *pychę* 5,19, *nieczystość* 5,8d, *złe uczynki* 5 v 26, *zazdrość* 5 v 12d, *złość ludzką* 68,17 i *głębię niecnot* 6,6. Drużbacka obserwuje również przypadki przekształcenia się *cnoty* w *wadę* i *wady* w *cnotę*. Jako wartości, które stały się antywartościami wymienia Drużbacka m.in.: *pokorę daremną* 62 v 13, *zbyteczną pokorę* 61,11–12d, *falszywe modły* 49 v 11–12, *bicie czołem w ziemię* 20,17–20, i wady określone jako: *hipokryzja* 60,8, *bigoteryczność* 20,17. Przykładem przekształcenia „wady” w *cnotę* jest u Drużbackiej pozytywne waloryzowanie cierpienia, którego człowiek do-

² T. Rittel, *Konceptualizacja dobra i zła w Arkadii Elżbiety Drużbackiej. W kontekście rozważań nad wyrazem aksjologicznym*, [w:] *Studia historycznojęzykowe* III, Kraków 2000, s. 369–385, pod red. K. Rymuta i W.R. Rzepki; tamże: analiza *Boga i diabła*; por. też: J. Kobylińska, *Stereotyp diabła*, [w:] *Świat językowy W. Orkana*, Kraków 1997, s. 113–133.

³ E. Drużbacka, *Opisanie Arkadyi, szczęśliwą zwanej... i Dwa zwierciadła niepodchlebne... z II poł. XVIII wieku*, Bibl. Ossolińskich 15/II. Inne teksty to: *Poezje Elżbiety Drużbackiej*, Wydanie nowe Jana Nep. Bobrowicza, t. I i II, Lipsk 1837 (w tekście Bobr, i Bobr₂). Por. też rozwiązanie skrótów źródeł (Rękopisy i druki). Historycznie motywowane CNOTY i NIECNOTY użyte w tytule ma też B. Chmielowski, por. *Cnoty y Niecnoty symbolicznemi wyrażone obrazami*, [w:] *Nowe Atery...*, wyd. Kraków 1966, s. 544–556. Wybór i oprac. tekstu M. i J. Lipsy; tamże: *Hypokryzja, Felicitas, Error, Fides, Sapientia* itd.

znaje od Boga, por. *Tak każdy człowiek poty nie będzie nabożny / Poki go wskroś nie przejmje ucisk kłopot rożny* 50,12d, *Lepszym się stanie, gdy weźmie z ręki boskiej prętem / Dopiero kark nachyli* 56,10d. *Z rąk boskich, co nas spotka / bierzemy za srogość* 68 v 26–29.

W opisie matrycy wartości J. Puzynina⁴ wyróżnia siedem kategorii, którym można przypisać odpowiadające im centra pojęciowe: 1. Wartości transcendentne (DOBRO – ZŁO), 2. Wartości poznawcze (PRAWDA – FAŁSZ), 3. Wartości estetyczne (PIĘKNO – BRZYDOTA), 4. Wartości moralne (DOBRO – ZŁO *innego człowieka*), 5. Wartości obyczajowe (ZGODA – BRAK *przystosowania*), 6. Wartości witalne (ŻYCIE – ŚMIERĆ) i 7. Wartości odczuciowe (SZCZĘŚCIE – NIESZCZĘŚCIE). Klasyfikacja ta stanowi punkt wyjścia dla charakterystyki wartościowań w tekstach E. Drużbackiej. W naszym ujęciu struktura ta jest następująca:

1) idee pozytywne, które mogą dotyczyć wszystkich wartości, wyodrębnionych jako para antynomiczna dla ZŁA,

2) idee negatywne, które mogą dotyczyć wszystkich wartości, wyodrębnionych jako para antynomiczna dla DOBRA,

3) idee otwarte na inne wartości, które dotyczą głównie wartości witalnych i odczuciowych,

4) idee wyrażone pragmatycznie, które dotyczą głównie wartości moralnych i obyczajowych,

5) idee wyrażone kulturowo (metatetycznie), które dotyczą głównie wartościowań transcendentnych, poznawczych i estetycznych.

J. Puzynina zaproponowała przy tym następujący zestaw pytań dotyczących wartościowania w tekstach: (1) *czy są ciągi myślowe w myśleniu o wartościach*, (2) *czy są ciągi przeciwstawień*, (3) *czy są wstawki tekstowe*, (4) *czy jest to jeden akt mowy dla całego utworu*, (5) *czy wiele aktów wartościujących*, (6) *czy są argumentacje i uzasadnienia dla wartościowania*, (7) *czy treści są specyfikowane zakresowo, czy uogólniane*, (8) *czy wartości stanowią łańcuchy przyczynowo-skutkowe*, (9) *czy jest to modalność: pytająca, hipotetyczna, konstatająca, prośby, życzenia*, (10) *czy są eufemizmy*, (11) *czy jest hiperboliczność* (12) *czy wartościowaniu towarzyszy ekspresja*, (13) *czy wartościowanie jest uzasadniane i jak* (argumenty), (14) *co się wartościuje* (stan rzeczy, przedmioty, zjawiska), (15) *kto wartościuje* (narrator, podmiot, cytat lub referowanie), (16) *na jakie wartości wskazuje subiekt wartości* (instrumentalne czy absolutne) i (17) *które z matrycy cech*, wreszcie: (18) *czy istnieje uzgadnianie wartości, równoważenie* (poprzez kolekcje, uzgodnienia pozytywne i negatywne).

⁴ J. Puzynina, *Język wartości*, Warszawa 1992, s. 40 i 176; tejsze: *Problemy wartościowania w tekście*, ref. wygłoszony w IFP UJ, 9.04.1999 r. oraz *Język a kultura*, t. III: *Wartości w języku i tekście*, pod red. J. Puzyniny i J. Anusiewicza, Wrocław 1991. Zestaw pytań pochodzi z referatu Puzyniny. Por. ks. J. Tischner, *Myślenie według wartości*, Kraków 1982, tegoż: *Myślenie z wnętrza metafory. Wypowiedź literacka a wypowiedź filozoficzna*, Warszawa 1989, s. 53–64.

Lista pytań zaproponowanych przez J. Puzyninę służy jako narzędzie opisu zebranego przez nas materiału przykładowego. Umożliwia bowiem odkrywanie procesu znaczeniowego (sensy kulturowe) w wartościowaniu stosowanym przez E. Drużbacką. Proces ten obejmuje zarówno byt kulturowy związany z literaturą, mitologią i Biblią, jak i byt mentalny, tzw. *podmiot doświadczający realnie*, związany z kolei z aktywnością własną, a wyrażony często przez celownik działania⁵. W przypadku E. Drużbackiej są to: *dwory, klasztory i edukacja*⁶, por. np.: *Kto się do grzechów pałacowych czuje / Niech z Magdaleną w skałę pokutuje.* (Bobr₂, 180, w. 5–6), *Kochana matka, klauzura, swe dzieci / Z pod jej opieki żaden nie wyleci* (Bobr₂, 136, w. 3–4), *Księżna w rozum bogata, a w słowa nie skąpa / Z królem mówiąc, nie z karty po syllabach stąpa* (KE X, 23).

Przedstawioną charakterystykę wartościowania uzupełnijmy informacją o kryterium doboru przykładów tekstowych. Dobór ten jest podporządkowany z jednej strony tekstowi Drużbackiej, z drugiej zaś tym nośnikom, które odkrywa językoznawstwo humanistyczne, czy też tzw. lingwistyka kultury⁷. Nasz opis wartościowań jest też próbą odpowiedzi na pytanie *dlaczego właśnie tak*, którego nie stawia J. Puzynina. Wagę tego pytania podkreśla bowiem nie tylko filozofia XVII-wieczna, lecz także współczesne odczytywanie nacechowań aksjologicznych tekstów, w których kultura oznacza „stróżowanie psychiczności”⁸. Takie właśnie rozumienie „wychowania do wartości” Drużbacka ukazuje wtedy, gdy nazywa mądrość „drugą duszą” (Rkp 71, w. 8d), a jednocześnie uświadamia czytelnikowi, że istnieje jeszcze erudycja, jako „trzecia dusza” (Arkadia 6, w. 39) oraz „dusza czwarta” – „sucha”, którą należy napić (Arkadia 6, w. 18). Dodajmy też, że duszę pierwszą „droższą nad złoto”, stanowi oczywiście „dusza odkupiona” (Bobr₂, 143, w. 25–28).

Każde z wartościowanych pojęć jest opisane według schematu:

- a) klasyfikacja semantyczna,
- b) egzemplifikacja tekstowa z podaniem źródła,
- c) wykładniki językowe.

⁵ Pojęcie *podmiotu doświadczającego* i *celownika działania* wprowadza A. Wierzbicka, *Język, umysł, kultura*, Warszawa 1999, s. 319.

⁶ Znajomość tej tematyki potwierdzają wszystkie listy E. Drużbackiej, por. E. Marczevska-Stańdowa, *Listy E. Drużbackiej*, [w:] *Miscellanea z doby Oświecenia*, Wrocław 1960, t. V, s. 19–51 oraz J. Marszałska, *Elżbieta Drużbacka, W kręgu mecenatu Barbary Sanguszkowej. Religioni et Litteris*, „Biblos” 1994, nr 5, s. 34–41. Pisownia przykładów w zgodzie ze źródłem.

⁷ J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław 1995, s. 10–17.

⁸ Kontekst filozoficzny XVII wieku, por. L. Kołakowski, *Historia XVII wieku, Francja – Holandia – Niemcy*, Warszawa 1959, s. 8–16; termin *stróżowanie psychiczności* wprowadza E. Lévinas, *Transcendencja i pojmawalność*, [w:] *Człowiek w nauce współczesnej. Rozmowy w Castel Gandolfo*, 1983, Paris 1988, s. 201–213, (termin na s. 212).

Odkrywanie procesu znaczeniowego - sensy kulturowe

Odkrywanie procesu znaczeniowego przy wartościowaniu w tekstach Drużbackiej prezentujemy według przedstawionej uprzednio struktury idei:

I. Idee pozytywne:

1. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych', uzgadnianie wartości poznawczych i moralnych, tekst świecki:

Tak prawda z ust pościwych zawsze górą pływa (Arkadia 7, w. 30)

Wykłádniki językowe: metafora ontologiczna PRAWDA TO PŁYN i kierunkowa *prawda*, która *pływa na powierzchni*; GÓRA wartościowana pozytywnie, ujęcie zgodne z kognitywizmem⁹; *prawda* u Drużbackiej implikuje łączenie jej z *pozcziwością*, tak jak *szczerości z prostotą, czystości z niewinnością, a pychy z krnąbrnością*. Por. przysł. *Oliwa na wierzech wypływa* 'prawda zawsze wychodzi na jaw' (Kop. s. 789).

2. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych', łączenie wartościowań poznawczych i transcendentnych, tekst świecki:

Ojczyzno moja, gdybyś zakochała / Mądrość, bo ona druga prawie dusza. / Większy byś honor u postronnych miała, / Gdyż księgi dobre, cnoty pamięć wzrusza. (Rkp 77, s. 8d)

Wykłádniki językowe: metafora ontologiczna MĄDROŚĆ TO DUSZA; kolekcja: *mądrość, dobre księgi, cnoty*; łańcuchy przyczynowo-skutkowe oparte na modalności hipotetycznej: *gdybyś, byś*.

3. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych i negatywnych' antonimy: DOBRO – ZŁO transcendentne, tekst świecki:

Bo nie szlachectwo cnotom daje upominki, / Lecz cnoty zdołają dobrze uczynki. / Bo cnoty z niecnotami zgadzać się nie mogą, / Cnoty prawą, niecnoty lewą idą drogą. (Arkadia 3, w. 31–32 i 4, w. 1–2). Por. cnoty podstawowe Platona, do których teologowie dodali cnoty teologiczne (Kop. s. 161 i s. 885).

Wykłádniki językowe: elementy antytetyczne, opozycje binarne, wartościowanie metaforyczne, metafora ontologiczna i orientacyjna *drogi* CNOTY TO KIERUNKI (w prawo), NIECNOTY TO KIERUNKI (w lewo).

4. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych', łączenie wartości poznawczych z odczuciowymi, tekst świecki:

Najlepiej prawdą iść, lubo ta czasem / Przyjęta bywa, z cierpkich tarek kwasem (Bobri, 39, w. 15–16).

⁹ Por. G. Lakoff i M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa 1988 (przeł. T.P. Krzeszowski); tamże metafory orientacyjne, s. 36–45 i metafora a koherencja kulturowa, s. 45–48. Ukazujemy tu idiolektałny obraz świata wpisany w dzieła Drużbackiej.

Wykładowi językowe: metafora kierunkowa *drogi* 'prawdą iść'; wyrażenie „cierpkie tarki” implikuje związek *mówienia prawdy z nieprzyjemnością* 'kwasem', co oznacza, że droga prawdy trudna bywa, por. (L V, 655): *tarka cierniowy owoc*, 'leśna śliwka', por. Krzyż II 1066 *Prawda jest gorzka*. Metafora ontologiczna PRAWDA TO ROŚLINA.

5. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych', łańcuch CNÓT wszelakich, tekst świecki:

Damie było miło: Wszak nie tylko w niej / Mądrość 'cnota podstawowa' sama zagościła / Ale też cnot wyborych 'cnoty teologiczne' zistoczona siła: / Łaskawość, Miłosierdzie, Pobożność, Pokora, / Skromność, Ludzkość, Powaga, Hojność, / Pamięć, która i Elizejskie Pola swemi cnot darami / Zasięgała tyle kroć zalawszy się łzami (KE III, 17). Por. 7 dzieł miłosierdzia (Mt 25, 31-46).

Wykładowi językowe: kolekcje wartości pozytywnych tworzące łańcuch cnot; cnoty te 'jedna cnota podstawowa i osiem subcnot teologicznych' przysługują *damom*, wykładowi leksykalne – nazwy wartości, wartościowanie prymaryne.

II. Idee negatywne:

1. 'idee absolutne z matrycy cech negatywnych', wartości transcendentne – ZŁO, tekst świecki:

Że nic dobrego dotąd o Grekach nie czytam, / W głębie niecnot nie wchodzę, ani o to pytam. (Arkadia 6, w. 5-6).

Wykładowi językowe: metafora ontologiczna *głębi* 'pojemnika niecnot', waloryzowanie negatywne, o orientacji W – POZA; wykładowi gramatyczne: (*nie*) – *wchodzę*, (*nie*) – *czytam* i (*ani*) – *pytam* oraz (*nic*) *dobrego* wykluczające akceptację postaw poprzez ich zaprzeczanie.

2. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych', wartości poznawcze *prawda* i obyczajowe *pokora*, oceniane negatywne, tekst świecki:

Powiadają, że dwóch cnot nienawidzą dwory / Pierwsze prawdy, a drugie zbytecznej pokory (Arkadia 61, w. 11-12).

Wykładowi językowe: gramatyczno-leksykalne, czasownik zaprzeczony *nienawidzieć*, przymiotnik – *zbyteczny*, co implikuje występowanie w środowisku dworskim zasady *Medan-Agan* 'nic nad miarę'. CNOTY TO CZŁOWIEK, którego można nienawidzieć, a więc rodzaj personifikacji lub antropomorfizacji z metaforą ontologiczną.

3. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych', brak równowagi wartościowań poznawczych *prawda* i moralnych *pochlebstwo*, tekst świecki:

Kiedy się prawda bez pochlebstwa dzieje, / Tej wiatr najętszy z gruntu nie wywieje. (Bobri, 50, w. 1-2d).

Wykłádniki językowe: metafora ontologiczna prawdy jako ziarna, a pochlebstwa jako *plew*; implikuje negatywny związek *prawdy* z *pochlebstwem* i pozytywny bez pochlebstwa, co oznacza, że *prawda bez pochlebstwa jest mocna*, a z *pochlebstwem słaba*, por. (Krzyż II 1062). IDEE TO ROŚLINY.

4. 'idee absolutne z matrycy cech negatywnych', łańcuch NIECNOT wszelakich, tekst świecki:

A jako jest bogata, tak też pyszna, harda, / Do naklonienia rzeczy dobrych krnąbrna, twarda, / Zła, zawzięta, nieszczyra, lekkomyślna przytym (...) (Arkadia 12, w. 13–15). Jest to kwintesencja ZŁA, czyli diabła: SALIGIA od inicjałów łacińskich znaczeń siedmiu grzechów głównych. Por. M. Bielskiego (1557) „Komedya Justyna i Konstancyje”: Charakter mój ci jest taki / Siedmi grzechów są w nim znaki / Saligija mianowany / W naszych sercach piątowany (Kop. s. 1027 – *Pokusa*).

Wykłádniki językowe: słownictwo nazywające wprost to, *co złe*, antywartości, wykłádniki leksykalne – zbiór niecnot charakteryzujących bogate kobiety; por. też analogiczny łańcuch NIECNOT odniesiony przez Drużbacką do Greków: *Że dotychczas w tym rodzie oszuści, szalbierze / Chytrzy, złośliwi, pyszni, zazdrośni, zalotni / Do plotek, zwadów snadni, w wykretach obrotni* (Arkadia 7, w. 26–28). Por. 7 rzeczy których nienawidzi Pan (Prz 6, 16–19).

III. Idee otwarte na inne wartości:

1. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych', wartości poznawcze *mądrość*, otwarte na wartości witalne *starość* i transcendentne *diabeł*, wartościowanie przyznowo-skutkowe, *ironiczne*, tekst świecki:

Słyszałeś nie raz co jest godno wiary, / Czem dyabeł mądry – dla tego, że stary. (...) / Który ich spytał: czy wszyscy jesteście, / Co pod rządzeniem mojem zostajecie? / Jedność trzymajcie, a mocno się weźcie, O co nam chodzi, to od starszych wiecie. (Bobr₁, 104, w. 5–6 i w. 19–22).

Wykłádniki językowe – frazeologiczne, typu *starość* to *mądrość*, paralelizm syntetyczny według wzoru, por. *Wołam swym głosem do Pana / On odpowiada ze świętej swojej góry* (Ps 3,5); wartościowanie z pozytywną oceną, *mądrego diabła* i ironiczną – *starości*, por. np. *Są teraz starcy, którzy od głowy szędziwi / Ale od nog jak młodzi tak zdrowi, tak żywi* (Zał II, s. 96, w. 7–8) – łącznie *starości* z *witalnością*, por. też (Krzyż III, 308).

2. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych i negatywnych', – wartościowanie witalne *życie–śmierć* otwarte na wartości odczuciowe *gorzki–słodki*, tekst świecki:

Kiedy zaś co dzień reflexą krótką / O mnie mieć będziesz, że trzeba umierać: / Jać sama 'śmierć' zechcę drzwi w niebo otwierać, / Nie gorzką się stanę, ale słodką. (Bobr₁, 152, w. 7–10).

Wykłádniki językowe – wyrazy przeciwstawne, wartoŝci odczuciowe *gorzki* i *słodki* przeniesione na kategorie moralne *zły* i *dobry dla*. Metafora ontologiczna ŚMIERĆ TO SMAK (*gorzki* lub *słodki*). Leksem *trzeba* wiáże się z koniecznością absolutną – wewnętrzną¹⁰.

3. ‘idee absolutne z matrycy cech pozytywnych i negatywnych’, wartoŝci negatywne: *chytroŝć* i *przebiegloŝć* „otwarte” na wartoŝci pozytywne: *miłoŝć* i *rzetelnoŝć*, tekst ŝwiecki:

Miło nam czytać z Kronik, w pozostałych znakach / Jaka miłoŝć Ojczyzny bywała w Polakach, / Jakie serca do boju, w akcyach rzetelnoŝć, / Nie taka jaka teraz w chytróŝci subtelnoŝć (Arkadia 71, w. 13–16).

Wykłádniki językowe – zestawienie pary wartoŝci negatywnych *chytroŝć* i *subtelnoŝć* ‘wykrętnoŝć, przebiegloŝć’, przeciwstawione innej parze, tj. wartoŝciom pozytywnym: *miłoŝć* i *rzetelnoŝć*.

4. ‘idee absolutne z matrycy cech negatywnych i pozytywnych’, wartoŝci odczuciowe: *wesele* i *smutek*, *słodycz* i *gorzycz* – otwarte na wartoŝci transcendentne: *cierpienie* jako *DOBRO*, tekst ŝwiecki:

Życzę cicho! połykaj cierpki frukt żołądzi, (...) / Alboż nie wolno Bogu wynieŝć nas i strącić? / Z gory pociech zdroj słodki z ły gorzkie mi zmaćić. / Ktoż się oŝmieli powstać, na Monarchę rzucić, / Który w poŝród wesela może nas zasmucić. (KE IV, s. 4).

Wykłádniki językowe – przeciwstawienia leksykalne *słodki* – *gorzki*, *wesele* – *smutek*, *wynieŝć* – *strącić* i metafora ontologiczna *cierpienia* jako *cierpkiego owocu*, który naleŝy połknąć jak *lek*; ‘wegetalizacja’ – tu ROŚLINA jako ŝródło metafory.

5. ‘idee absolutne z matrycy cech pozytywnych i negatywnych’, wartoŝciowanie moralne *cierpliwoŝć* i odczuciowe *przykroŝć*, tekst ŝwiecki:

Otoż to Bog ‘najwyŝsze DOBRO’ wypłaca cierpliwoŝci cnoty ‘umiarkowanie i panowanie nad sobą’ / Z wołą zgadzającym się, za przykre obroty. (KE XXI, 150).

Wykłádniki językowe – odwracanie wartoŝci nacechowanych negatywnie *przykry* (*przykroŝć*), na pozytywne (*wypłacać DOBRO*), poprzez *cierpliwoŝć* – jako cnotę; metafora strukturalna *obroty*, ukazująca mechanizm przekształceń, zgodny z wołą Boga, a nawiązująca do koła Fortuny: „Niech kołem swym na wasz zysk pomyslnie obraca” (Arkadia K52, w. 14–15).

IV. Idee wyrażone pragmatycznie: (*zasady, rady i prognoŝtyki*):

1. ‘zasady’:

¹⁰ E. Jędrzejko, *O tzw. wewnętrznej i zewnętrznej konieczności i jej podstawowych wykłádnikach leksykalnych*, [w:] *Polonica XIII*, 1988, Wrocław 1989, s. 17–28. Por. teŝ J. Puzynina, *Polskie leksemy odpowiedzialny i odpowiedzialnoŝć na tle języków europejskich*, [w:] *Studia lingwistyczne ofiarowane prof. Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin*, pod red. W. Banysia, L. Bednarczuka i S. Karolaka, Katowice 1999, s. 81–88.

a. 'zasady własnego pożytku':

Wszelką trudność ułatwia, kto pieniądźmi sypie, / Powoz niesmarowany stęka, piszczy, skrzypie. (KE XX, 72).

Wykładniki językowe: paralelizm metaforyczny, antytetyczny i maksyma działania.

b. 'zasady działania – świeckiego':

Ale nie zał poczekać, aż owoc dojrzeje / Miło zrywać, kiedy się wstydząc czerwienieje. (KE XVII, 67).

Wykładniki językowe: metafora ontologiczna *dziewczyny – owocu* 'wegetalizacja' z koherencją metafor *dojrzewania i zrywania*; paralelizm synonimiczny *dojrzewania owocu* i *dziewczyny*; maksyma działania 'poczekać do dojrzałości'. CZŁOWIEK TO ROŚLINA – metafora produktywna w tekstach Drużbackiej¹¹.

c. 'zasady działania religijnego':

Kto z Bogiem, Bóg z nim wszędzie, / Bezpieczny, świat cały przebywa. (KE XVI, 60)

Wykładniki językowe: paralelizm syntetyczny z powtórzeniem *Kto, – To* i maksyma działania.

2. 'rady':

(a) Moja rada nie sarkaj, nie mruzc, ściśnij zęby, / Chwała Boga naszego niech brzmi z twojej gęby. (KE IV, 78).

Wykładniki językowe: gramatyczno-leksykalne: (*nie*) *sarkaj*, (*nie*) *mruzc*, *ściśnij zęby* i maksyma działania; słownictwo potoczne (*gęba*). *Gęba* 'pysek, usta, wargi, twarz' bardzo częste w XVI wieku.

(b) Nie pomaga jak przyjdzie płynąć przeciw wodzie. (KE VII, 25).

Wykładniki językowe: frazeologizmy, maksyma działania.

(c) Dwa sposoby na miłość, na uspokojenie / Tęschnicy, pierwszy: żeby było oddalenie, / Drugi: w mocną zaprząć się honoru robotę. (KE XIII, 81)

Wykładniki językowe: gramatyczno-leksykalne; maksyma działania.

¹¹ U E. Drużbackiej mamy też produktywną metaforę ontologiczną opartą na personifikacji ROŚLINA TO CZŁOWIEK „Frukt wszelki, który osadzon na drzewie / W czasie dojrzął, już nabył rumieńcu / Ten zaś nayszczęśliwiej, co zaszkoził Ewie, / Wstydzi się jako *panna młoda* w wieńcu”. Bobri, 16, w. 3–6). Por. łac. *rubor est virtutis* 'cnota w czerwieni chodzi'. Osoby cnotliwe rumieniają się ze wstydu (Kop. s. 161). Do panieńskiej cery wstydlivej i zapłonionej nawiązują później konteksty z *dzięcielina* - dziewczyną z *Pana Tadeusza* A. Mickiewicza: „Gdzie *panieńskim rumieńcem* *dzięcielina* pała”, ks. I, w. 20. Pochodzenie nazwy: psł * *dętelb* i * *dętelina* z sufiksem *-ina*, oznacza różne gatunki koniczyń (Trifolium), por. T. Rittel, *Historyczne wyrazy przyrodnicze: gryka, dzięcielina, świerzop*, [w:] *Stylistyka słowiańska VIII*, 1999, s. 257–273, pod red. S. Gajdy.

(d) Często po dżdżu rześmistym przyjemna pogoda (KE XVII, 122)

Wykłádniki językowe: frazeologiczne, tu użycie performatywne przysłowia ‘można podróżować’.

(e) Bo kiedy księżyc rogi swe nowe odmładzał / Szymik Ryxydorowi podróży odradzał. (KE XVII, 135).

Wykłádniki językowe: metaforyczny z animalizacją, tzw. *nowego księżyca*, KSIĘŻYC TO ZWIERZE, maksyma działania nakazująca niepodejmowanie podróży, gdy *księżyc jest w nowiu*, czyli nie może oświetlić podróżnym drogi, por. przysłowie: *Im księżyc rogatszy, tym mniej światła daje* (Krzyż IV, 10).

3. ‘prognostyki’:

(a) Choć fatalny na mą śmierć puchacz już zahukał. (KE XIX, 140)

Wykłádniki językowe: apotropeiczne¹², od gr. *apotropeion* ‘środkie magiczne, właściwości złowróźbne’.

(b) Że latając wrony nad naszym namiotem / w przeraźliwym krakaniu groziły kłopotem. (...) / Nie praw prostaczkobajek, porzuć zabobony. (Arkadia 40, w. 24–26)

Wykłádniki językowe: leksykalne, przyrodnicze, *stada ptaków*, jako znaki i wróźby¹³, oceniane przez E. Druźbacką jako zabobon i prostactwo.

(c) Prawda jest, że sny ludzkie nazwać możemy marą / Co się plecie, niesłusznie utwierdzić to wiarą. / Szatan też snów tłumaczem, wielu w błąd wprowadza (...) / Wroźką snu upewnieni smutku czy wesela, / Bies kontent, że swym uczniom tajemnic udziela. / Bywają sny od Boga na ludzkie przestrogi / Napomnienia na dobre, zbitcia ze złej drogi. (Arkadia 52, w. 20–32).

Wykłádniki językowe: opozycje *Boga* i *szatana*; pozytywne sny – pochodzą od *Boga* a sny negatywne – od *szatana*; ocena snów wyrażona frazeologicznie poprzez przekształcenie i rozwinięcie idiomu „*Sen – mara, Bóg – wiara*” (Krzyż III, 156). Przysłowie znane od 1545 roku.

(d) Co w dłoniach linji długoletnich szuka / Że ten zabawy ma kabalistyczne, / Nie są to gusła, ale mądrych sztuka. (Bobr, 149, w. 20–23).

Wykłádniki językowe: kontekstowe, z których wynika, że chiromancja jest oceniana przez Druźbacką jako gusła. Linde (II, 283), *kabały*, jako sztuki czytania z dłoni – nie wymienia. Tutaj użycie ironiczne odnoszone do złych *katolików*, tzw. *zabobonnych pobożnych*.

¹² P. Kowalski, *Leksykon Znaki Świata (Omen, przesąd, znaczenie)*, Wrocław–Warszawa 1998, s. 22 i n.

¹³ Por. starożytną wieszczbę ptasią: *Sprośne też psy i ptactwo złowieszcze w porze mi swojej znaki dawały*, [w:] Wergiliusz, *Georgiki*, ks. I, w. 470–471, Wrocław 1953, s. 55; tamże: ptaki nocne, sowy, puchacze, przekł. Z. Abramowiczówny.

V. Idee kulturowe wyrażone metaforycznie¹⁴:

1. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych i negatywnych', równoważenie wartościowań pozytywnych i negatywnych, tekst świecki:

Prawdy dozorca, rządcą sprawiedliwy / Odkrywa ludziom świata tego zdrady
(Bobr, 91, w. 5-6)

Wykłádniki językowe: metafora strukturalna Boga – *dozorcy prawdy i odkrywcy zdrady*; implikuje negatywny związek *falszu i prawdy* (kategorii mocnych); nawiązuje do fraz. *Kto prawdę zacierá, Boga się zapiera* (Krzyż II, 1062); oznacza, że *prawdę należy odkrywać*. Metafora BOGA – CZŁOWIEKA.

2. 'idee absolutne z matrycy cech pozytywnych', równoważenie wartościowań pozytywnych, tekst świecki:

Józef Egipt żywił w głodzie (...) / Nasz Józef 'Załoski' mądrość szczepi w swym narodzie, / Józef do Polski przyniósł kruszec złoty / Takowy, który pomnaża nauki (...)
(Rkp 77, w. 23–26)

Wykłádniki językowe: metafora ontologiczna *mądrość* jako *owoc* 'wegetalizacja', który *się szczepi* i *mądrość*, jako *kruszec złoty* 'reifikacja' (księgi); *comparatio* z Józefem ze Starego Testamentu; *żywienie w głodzie* (Józef ze ST) i *żywienie mądrością* (Józef Załoski – założyciel Biblioteki Warszawskiej).

3. 'idee absolutne z matrycy cech negatywnych', wartościowanie, *per analogiam*, dotyczące wartości estetycznych *piękno* i moralnych *pycha*, tekst świecki:

Bo jeżeli Serpina uniesiona pychą / Piękności, toż się stało z nią, / Co stało się z Psychą. (Arkadia 50, w. 7–8d).

Wykłádniki językowe: metafora kulturowa-mitologiczna. gr. *Psyche* 'tchnienie, życie, dusza' mit. gr. i rzym., uosobienie duszy ludzi; zwiwna dziewczyna ze skrzydłami ptaka, motyla, jej miłość i małżeństwo z Erosem (Kupidynem – Amorem). Amor i Psyche – baśń o przygodach królowny Psyche (gr. *dusza*) i Amora (łac. *miłość*) (Kop s. 37). Słownictwo nazywające wprost to, co złe: *pycha* i dobre *piękność*. *Pycha piękności* oznacza cnotę, która stała się wadą.

4. 'idee absolutne z matrycy cech negatywnych', wartościowanie *per analogiam*, dotyczące wartości witalnych *życie* – *śmierć*, tekst świecki:

Gdy owdowiała pani – zmieniona w Plejady, / Nazwać ją Księżnę mogą źródłem łez miłości / W koło niej siedem strumyków drobnym dźwiękiem brzęczy; (Bobr, s. 189, w. 25–27).

Wykłádniki językowe: metafora strukturalna, Plejady jako *gwiazdy wróżące deszcz*, objaśnione w autotekście Drużbackiej: *Nie jest czas w kwietniu, łączyć się*

¹⁴ T. Rittel, *Metafora kulturowa w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, Prace Językoznawcze IX, Kraków 1997, s. 193–203. Też: *Metafora kulturowa w słowiańskich przekładach Pana Tadeusza Adama Mickiewicza*, [w:] *Mickiewicz i Kresy*, pod red. Z. Kurzowej i Z. Cygal-Krupowej, Kraków 1999, s. 293–310.

Plejadom, / Z których rzesiste wypadają wody (Bobr₁, s. 207, w. 1–2). Metafora *Pani* zmienionej w *Plejady*, oznacza stan rozpaczony po utracie męża, wyrażony przez nią i jej synów łzami; jest to nawiązanie do polskiego słownictwa z zakresu astronomii¹⁵, w którym obraz *Plejad* kojarzono z kobietami, a określenia *Plejady* jako: „*Baby płaczące*”, „*Baby dżdżownice*” – są znane w języku polskim także w XVII w.

5. ‘idee instrumentalne z matrycy cech pozytywnych’, wartościowanie tzw. odwrócone, wartości praktyczne, tekst świecki:

Teraz nie trzeba truć się nikomu, / Złoto ojczyste w obce ślą granice (...) / Po co do Kolchów, każesz nam Fortuno / Płynąć, gdy w Polsce mamy złote runo? (Bobr₁, s. 178, w. 29–30 i s. 180, w. 3–4).

Wyznaczniki językowe: metafora ontologiczna *złota*, odniesiona do Polaków i „odwrócony” sens metafory „*złotego runa*” – z wyprawy *Jazona*, mitologia grecka (Kop 1339). Tym *złotem ojczystym* jest nasza *welna*. Nie ma więc po co płynąć do *Kolchów*, por. też następujące autoteksty: *Matka płodna* ‘ziemia’ *dwakroć sztukę w rok pokaże* (Arkadia 4 v, 17) i *Holędrow nie bogacząc Pieniędźmi z Oyczyzny* (Rkp 14, w. 12) itp.

6. ‘idee absolutne z matrycy cech pozytywnych’, wartościowanie – *per analogiam*, dotyczące wartości witalnych *życie – śmierć*, tekst świecki:

Statkiem się Chrystus opiekał, gdy płynął / Piotr nim, i kiedy rozumiał, że zginął, / Pan wiarę Piotra gruntowną pochwalił, / Ryb mnóstwem nadał a statek ocalił. (Bobr₁, s. 192, w. 20–24).

Por. też. uciszenie *burzy* i chodzenie po *jeziorze* (Mt 8,23–28 i 14,22–34) z *burzą* z *Historii Chrześcijańskiej Księżnej Elefantyny*:

Wiele bym miał powiadać o moich przygodach, / O bliskiej śmierci, którą czułem w słonych wodach, / Charon przewieźć mię chcący do Plutona, / Neptun przybył, z rąk wydarł, w swym osadził raju (KE XIV, 60–61).

Wykładniki językowe: wyrazy o treściach opisowych (biblijne lub mitologiczne), z którymi łączą się, jako składniki stałe, treści wartościujące pozytywnie. E. Drużbacka, stawia na jednej płaszczyźnie ocalenie na morzu przez *Neptuna* (postać mitologiczna) z *Chrystusem* (postać biblijna). W obu przykładach cechy dystynktywne *burzy* jako żywiołu zostały zachowane. *Drużbacka* zamiennie używa także nazw bogów greckich i rzymskich, por. Neptun utożsamiany z gr. Posejdonem, a Pluton z Hadesem (Kop 741 i 887).

7. ‘idee absolutne z matrycy cech negatywnych i pozytywnych’, wartościowanie negatywne, wartości hedonistyczne i estetyczne, odwracanie wartości, tekst świecki:

¹⁵ W. Kupiszewski, *Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu*, Warszawa 1974, s. 94–108.

Greczyn nigdy na obiad, lecz na bankiet prosi / Cały Korab Noego mięs zwierzyn nazonosi. (Arkadia 6, w. 1–2).

Wykładniki językowe – leksykalne: *korab* ‘gr. *karabion*’, rodzaj statku. W XVII wieku występuje w obrazach porównawczych, ma więc charakter poetycki. Kopaliński daje tu etymologię łacińską: *Korab* w XIII–XVI w., dziś przest. poet. *statek wodny*; z późn. łac. *carabus* ‘łódź skórzano-łozinowa’ (Kop 520). Wyrażenie „Arka Noego” notuje Linde (L I, s. 27). Metafora odnosi się do przypowieści o wielkości *korabia* – arki, por. *A oto, jak masz ją wykonać, długość trzysta łokci...* (Gen 6,15). Tu *obiad* nazwany *bankietem*, podobnie jak *Korab Noego* wykorzystany jako pojemnik na jedzenie – to hiperbola, która działa w obu kierunkach, a więc można hiperbolicznie *chwalić* i hiperbolicznie *ganić*¹⁶.

Uwagi o języku wartościowań w tekstach E. Drużbackiej

Analiza językowo-stylistyczna wartościowania obecnego w wierszowanych tekstach E. Drużbackiej umożliwiła ukazanie pewnych cech jej języka.

Językowe nośniki wartościowań¹⁷ u E. Drużbackiej można uporządkować następująco:

występuje tu: (1) wartościowanie metaforyczne z następującą produktywnością metafor:

pierwsze miejsce ma – **metafora ontologiczna**. W ujęciu E. Drużbackiej charakteryzuje się odniesieniem do potocznych doświadczeń człowieka rustykalnego, ziemianina z wartościowaniem z reguły pozytywnym.

drugie miejsce ma – **metafora strukturalna**. W ujęciu E. Drużbackiej – jest rodzajem metafory ogólnej, w skład które wchodzi metafory ontologiczne. Tworzą one całość wartościowań obrazowych. Metafora strukturalna w obrębie jednego pola tematycznego zakreśla wyraźnie granice pojęć.

trzecie miejsce ma – **metafora kierunkowa**: waloryzowanie według reguł kognitywizmu (pozytywna GÓRA i kierunek PRAWY – negatywny DÓŁ i kierunek LEWY).

E. Drużbacka posługuje się przy tym dwojakiego rodzaju metaforami:

– z jednej strony są to metafory potoczne odwołujące się do szczegółowej konceptualizacji *ziemi*, *drogi*, *robaka*, z drugiej zaś – **kulturowe**, głównie mitologiczne (mitologia rzymska) i biblijne (ST i NT).

¹⁶ Por. J. Ziomek, *Retoryka opisowa*, Wrocław 1990, s. 181 i 320.

¹⁷ Językowe nośniki wartościowań: teologiczne, aksjologiczne i komunikacyjne, por. S. Koziara, *Pojęcie dobry – zły, w kontekście teologiczno-językowym Psalterza*, [w:] *Pojęcia wartościujące w polskich przekładach Psalterza*, Kraków 1993, s. 24–33; T.P. Krzeszowski, *Aksjologiczne aspekty metafor*, [w:] *Językoznawstwo kognitywne (wybór tekstów)*, Gdańsk 1998 r., s. 80–104; R. Handke, *Komunikacyjne nośniki wartości w lekturze dzieła literackiego*, „Polonistyka” 1996, nr 4, s. 201–205.

(2) wartościowanie frazeologiczne: występuje w nim odwołanie się do idiomów kanonicznych wraz ze zmianą idiomu. Dotyczy to głównie *Genesis* 1,26–27. W badanych tekstach Drużbackiej dominują frazeologizmy potoczne, o charakterze maksym oraz performatywne używanie przysłów,

(3) wartościowanie stylistyczne poprzez: paralelizm synonimiczny, tzn. w drugim członie wiersza powtarza się innymi słowami treść wersu pierwszego według wzoru biblijnego, np. *Panie, kto będzie mieszkał ... albo kto odpocznie* (Ps 14/15) i poprzez paralelizm antytetyczny, czyli przeciwstawny, gdy wers drugi jest przeciwieństwem tego, co zapowiada wers pierwszy, według wzoru biblijnego, por. *Mądry syn rozwesela... a głupi smętkiem jest* (Przyp 10,1); oraz poprzez paralelizm syntetyczny, gdy wers drugi i następne rozwija i uzupełnia wypowiedź, według wzoru biblijnego: *Głosem wołałem i wysłuchał mnie...* (Ps 3,5), por. wstęp do Biblii ks. Jakuba Wujka napisany przez ks. J. Frankowskiego.

(4) wartościowanie negatywne charakteryzuje ekspresywność i używanie słownictwa potocznego, zaś wartościowanie pozytywne – erudycyjność głównie biblijna i mitologiczna.

(5) łańcuchy przyczynowo-skutkowe są wyrażane poprzez akty mowy: *żądania, pytania i rady* z modalnością hipotetyczną i pytaniami retorycznymi oraz dwubiegunowym ustawieniem preferowanych wartości; w związku z uzgadnianiem ocen są też stosowane kolekcje wartości pozytywnych i negatywnych oraz tzw. wartościowanie odwrócone i otwarte na inne wartości, a także implikacje i *comparatio* ze ST i mitologii oraz *apotropeje* ‘środku magiczne’.

(6) występują metafory aksjologicznie spójne, które, mimo przeciwnych ładunków aksjologicznych, nie odwracają sensu aksjologicznego domeny docelowej, np. BÓG TO KREATOR (*dobro*) i DIABEŁ TO KREATOR (*zło*) oraz ŚMIERĆ TO GOSPODYNI (*dobro*) i ŚMIERĆ TO TYRANKA i STRASZNA PANI (*zło*).

Drugą grupę cech języka poetyckiego E. Drużbackiej stanowią te właściwości tekstów, które zawierają prefiguracje biblijne, odnoszące się do znaczenia cnoty, niecnoty¹⁸. W Biblii: CNOTA występuje w ST (Pwt 9,4;2, Mach 15,12; Mdr 8,7) i w NT (2P 1,5–8), por. np. *Dzięki mej cnocie dał mi Pan tę ziemię w posiadanie* (Pwt 9,4), *Których cnoty nie zostały zapomniane* (Syr 44,10), *Dodajcie do wiary waszej cnotę, do cnoty poznanie, do poznania powściągliwość, do powściągliwości, cierpliwość, do cierpliwości pobożność, do pobożności przyjaźń braterską, do przyjaźni braterskiej zaś miłość* (2P 1,5–8).

¹⁸ Drużbacka, oprócz kultury chrześcijańskiej i antycznej wprowadza też charakterystykę kultury ludowej, m.in. poprzez motyw *upiora*. Por. jej wiersz pt. *Sprzeczka o upiorach, którym Autorka tych wierszów wiary nie daje* (Bobr., 181, w. 1). Inne teksty z „upiosem w tle” pozostały w rękopisach (Listy 1748, s. 4 i Listy 1750, s. 34). Można sądzić, że stosunek do wartości oświeceniowych sygnalizuje E. Drużbacka w liście do wydawcy J.A. Załuskiego, prosząc go o nieumieszczanie tekstu *Egzorcysty z diablem* w *Zbiorze rytmów* (wyd. w 1752 r.). Wydawca uwzględnił jej życzenie – por. *Miscellanea z doby Oświecenia*, 1960, t. V, s. 34.

Podobnie jest z niecnotami, por. siedem grzechów głównych w chrześcijaństwie: *pycha, chciwość, nieczystość, zazdrość, nieumiarkowanie w jedzeniu i picciu, gniew i lenistwo* (Kop 1063). Niecnoty te, podobnie jak i cnoty, E. Drużbacka łączy w łańcuchy i werbalizuje opisowo lub metaforycznie.

Wreszcie trzecia grupa cech językowo-stylistycznych, dotyczy zmiany nacechowań w obrębie metafor kulturowych – pozytywnych na negatywne i odwrotnie. Wielką metaforę kulturową sprowadza Drużbacka do właściwości codziennych i banalnych, np. *jedzenia* – w przypadku *Arki Noego* i *welny* w przypadku – *Złotego runa* oraz *ogryzka u gardła* – dla *jabłka* Adama nawiązującego do *drzewa poznania* DOBRA i ZŁA (Gen 2, 17). Stosuje zamiennie podstawianie w ten sam paradygmat składników kulturowych biblijnych – Chrystus i mitologicznych – *Neptun*, jak to miało miejsce w opisie *burzy*. W tekstach panegirycznych pojawia się hiperboliczność, kiedy porównuje np. wydawcę swoich tekstów, *Józefa Zaluskiego*, (herbu *Baranek*) do *Baranka Bożego: Bezpiecznie przyznam Baranek Herbowny / że Niebieskiemu w przyjemności rowny* (Rkp 74, w. 5–6).

Z analizy tekstów E. Drużbackiej wynika, że stosowany przez autorkę metaorganizator wypowiedzi, jakim jest Biblia i mitologia, służy przede wszystkim wartościom transcendentnym i moralnym.

Zestawiając wreszcie wyodrębnione uprzednio odmiany stylów Drużbackiej¹⁹ ze sposobami wartościowania w tekstach, można zauważyć pewne współzależności, a mianowicie:

- jeżeli jest styl wysoki, to równocześnie występuje zwykle przenoszenie wartościowań ze Starego i Nowego Testamentu, a metaforyka i frazeologia zgodne są tu z językiem ogólnym,

- jeżeli stosowany jest styl niski, to mamy wówczas wartościowanie sfrazeologizowane, a słownictwo i frazeologia są mniej staranne i związane z cechami regionalnymi, potocznymi,

- jeżeli jest styl polemiczny, to wówczas mamy do czynienia z wartościowaniem perswazyjnym, odwołującym się na ogół do wzorców kulturowych rodzimych,

- jeżeli jest stosowany styl żartobliwy, to mają miejsce odstępstwa od zwykłych sposobów mówienia w stronę remotywacji idiomów, stylizacji i kreacji z wartościowaniem ludycznym,

- jeżeli jest stosowany styl mieszany, to wartościowanie ma charakter kompilacyjny. Jest to np. łączenie *surowości* Boga starotestamentowego z *miłością* Chrystusa–Boga nowotestamentowego. Drużbacka preferuje wartościowanie z Nowego Testamentu,

- jeżeli mamy styl obrazowy, to jest tu wartościowanie konotacyjne i poetyckie z metaforą antyczną lub biblijną,

- jeżeli ma miejsce styl modelowany, to oznacza on równoległość tekstową, taką jak np. między jej *Dawidem a Dawidem* P. Skargi, czy między jej *Czterema*

¹⁹ T. Rittel, *Styl funkcjonalne w języku Elżbiety Drużbackiej*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 34, Warszawa 1998, s. 85–101.

częściami roku a *Psalterzem* J. Kochanowskiego. W tym wypadku występuje wartościowanie identyczne z pierwowzorem.

W sumie między stylem a sposobem jego wartościowania można zauważyć także pewną ogólną zależność. Polega ona na poetyckich modyfikacjach ustabilizowanych w języku konotacji. U E. Drużbackiej modyfikacje te dotyczą ukazywania wartości „otwierających się” na inne wartości oraz tzw. „odwracanie” wartościowań w obrębie metafor kulturowych i frazeologizmów uznanych za kanoniczne²⁰.

Rękopisy i druki

- Arkadia – Opisanie Arkadyi, szczęśliwą zwanej... rkp. Bibl.Oss. 15 II.
 Bobr₁ i Bobr₂ – *Poezje Elżbiety Drużbackiej*, t. I/II, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1837.
 KE – *Historia Chrześcijańska Xiężny Elefantiny Eufraty* – Elżbiety z Kowalskich Drużbackiej, Poznań 1769 (tu oznaczenie argumentów i kart).
 Listy – Listy E. Drużbackiej do J.K.Branickiego 1748 i do J.A. Załuskiego 1750, autografy w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie – sygn. 34/183 i 3250.
 Rkp – Wiersze różne dla zabawki pisane, sygn. BN 3064.
 Zał II – *Zbiór rymów duchownych panegirycznych i światowych W. Imłci Pani Elżbiety z Kowalskich Drużbackiej* w Warszawie 1752, wyd. J.A. Załuski.

Słowniki i inne źródła

- Biblia Tysiąclecia – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań–Warszawa 1980, wyd. III.
 Kop – W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1991.
 Krzyż – J. Krzyżanowski, *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I–IV, Warszawa 1969.
 Linde – Samuel Bogumił Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814.
 Wujek – ks. Jakub Wujek, *Przekład Biblii ks. Jakuba Wujka wraz z Psalterzem*, Kraków 1599; Transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w., tamże wstęp ks. Janusza Frankowskiego, Warszawa 1999.

²⁰ T. Rittel, *Frazeologizmy z pola „Miłości przykładowej” Elżbiety Drużbackiej. Słowo i gest* (w druku). Artykuł zawiera analizę frazeologizmów odzwierciedlających pole semantyczne „miłości przykładowej” ‘przyzwoitej, stosownej’, rozumianej przez Drużbacką z określonego edukacyjnego, wynikającego z jej wiedzy i doświadczenia jako podmiotu, punktu widzenia.

Inne skróty

- Gen – Księga Rodzaju – Genesis
 Hi – Księga Hioba
 Mch – Księga Machabejska
 Mdr – Księga Mądrości
 Mt – Ewangelia według św. Mateusza
 NT – Nowy Testament
 2P – 2 list św. Piotra
 Prz – Księga Przysłów
 Ps – Księga Psalmów
 Pwt – Księga Powtórzonego Prawa
 ST – Stary Testament
 v – karta verso
 d – dół strony

**Virtues and vices in the rhymed texts by E. Drużbacka
 (displaying the meaning process – cultural senses)**

Abstract

The article discusses the problem of evaluation in the literary text. Linguistic indicators of this evaluation comprise lexis, semantics, pragmatics and metaphors. The values are organised in such a way that the GOOD includes virtues and the BAD – vices. Virtues (such as *łaskawość, miłosierdzie, pobożność, pokora, skromność, ludzkość, powaga, hojność*, etc.) similarly to vices (such as *oszustwo, szlabierstwo, chytrłość, złośliwość, pyszność, zazdrość, plotkarstwo*, etc.) are linked in chains and verbalised descriptively or metaphorically by E. Drużbacka. Each of the evaluated notions is described according to the pattern: a. Semantic classification, b. Textual exemplification, and c. Language indicators. The linguistic and stylistic analysis of evaluation present in E. Drużbacka's texts reveals: 1. Metaphoric evaluation through common metaphors of: *ziemia, droga, robak* and cultural ones via Roman mythology and biblical ones via Old and New Testament; 2. Phraseological evaluation by means of common expressions of the proverbial type and performative use of proverbs; 3. Stylistic evaluation by means of synonymous, antithetical and synthetic parallelism; 4. Negative evaluation by means of common vocabulary and expressiveness; 5. Positive evaluation by means of biblical and mythological vocabulary and 6. Cultural-folk evaluation in contrast to enlightenment displayed by the motif of *upiór* (ghost). Evaluation in rhymed texts consists in poetic modifications of established collocations in a given language. In E. Drużbacka's texts those modifications primarily concern values "opening up" onto other values and the so-called "reversal of evaluation" within the scope of cultural metaphors and phraseological expressions considered as canonical.

